

บทที่ 2

พระประวัติ

ปฐมวัย

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระโอรสในกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญและคุณจอมมารดาเลี่ยม (เล็ก) ประสูติเมื่อวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2419 (ตรงกับวันพุธ เดือนยี่ แรม 11 ค่ำ ปีชวด) เมื่อยังไม่ได้ทรงกรมมีพระนามว่า พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส (ต้นสกุล “รัชนี้”) ทรงมีเจ้าพี่ร่วมจอมมารดาเดียวกันพระองค์หนึ่ง พระนามว่าพระองค์เจ้าหญิงภักทาวดีศรีราชธิดา พระชันษาแก่กว่าพระองค์ท่าน 5 ปี แต่สิ้นพระชนม์เสียเมื่อพระชันษาได้เพียง 29 ปี¹

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนั้นเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติในรัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเชี่ยวชาญในการทหาร การต่อเรือ ทรงศึกษาวิชาการตามแบบตะวันตก โปรดการเรียนภาษาอังกฤษและสนพระทัยเรื่องราวของประเทศสหรัฐอเมริกาเป็นอันมากจนถึงกับทรงตั้งพระนามพระโอรสองค์ใหญ่นี้ว่า “ยอร์ช วอชิงตัน” ตามชื่อประธานาธิบดีคนแรกของสหรัฐอเมริกา ต่อมาจึงได้รับพระราชทานพระนามว่า “พระองค์เจ้ายอดยิ่งยศ” ส่วนคุณจอมมารดาเลี่ยม (เล็ก) นั้น มีสกุลสืบตรงมาจากขุนนางผู้ใหญ่ครั้งกรุงศรีอยุธยาทั้งสองฝ่าย คือสกุล “ชูโต” ทางฝ่ายบิดา และสกุล “สโรบล” ทางฝ่ายมารดา

เมื่อยังทรงพระเยาว์ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ทรงเป็นผู้ที่ได้รับความเมตตาจากบรรดาพระญาติที่เป็นเจ้านายและเป็นที่ยำเกรงของผู้ที่รับราชการในพระ-

¹ พระประวัติและพระนิพนธ์ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ วันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2491) หน้า 1.

ราชวังบวร พระองค์ท่านจะเสด็จไปเฝ้าเจ้านายพระองค์ใดก็ตามทำหน้าที่จริงไม่เป็นที่รังเกียจ กลับชวนเล่นให้ทรงเพลิดเพลินอยู่นาน ๆ เพราะทรงเอ็นดูในความเฉลียวฉลาด จนคุณจอมมารดาต้อง “จับ” สอนหนังสืออยู่กับคำหนักเสียวบ้าง ซึ่งพระองค์ท่านก็ทรงอ่านออกเขียนได้อย่างรวดเร็ว เมื่อพระชันษาได้ 5 ขวบ ก็ทรงค้นหาโคลงกลอนมาอ่าน เช่น อิเหนารามเกียรติ์ และโคลงกลอนเก่า ๆ รวมทั้งหนังสือสามก๊กและเรื่องจีนอื่น ๆ ด้วย นอกจากนี้ยังได้ทรงศึกษาหนังสือขอมโดยมีเจ้าพี่ (พระองค์เจ้าหญิงภักทาวดีศรีราชธิดา) เป็นผู้ทรงสอนให้ จนสามารถอ่านถวายเป็นกรมพระราชวังบวรฯ ได้

นอกจากจะทรงอ่านโคลงกลอนได้คล่องตั้งแต่เมื่อชันษาได้ 5 ขวบแล้ว กรมหมื่นพิทยาลงกรณยังทรงแต่งโคลงได้ด้วย เรื่องนี้พระองค์ท่านได้ทรงเขียนไว้ในคำนำหนังสือบทละครเรื่องเทพวิไลซึ่งพระยาเสนาภุเบศร์ (ใส สโรบล) น้องของคุณยายของพระองค์ท่านเป็นผู้แต่ง ดังตอนหนึ่งของคำนำว่า

“มีเรื่องเกี่ยวกับตัวข้าพเจ้าเองเรื่องหนึ่งซึ่งยังไม่เคยเขียนไว้ในที่ไหน แต่จะนำมาเล่าในที่นี้ เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กมักไม่ยู่คิดที่ จึงถูกจับตัวสอนหนังสือแต่ยังเล็กเพื่อจะได้มีเวลาพักนั่งนาน ๆ เหตุครั้งนี้จึงอ่านหนังสือได้แต่ราว ๆ 5 ขวบ ต่อมาไม่ช้าก็อ่านโคลงกลอนได้คล่อง คราวหนึ่งไปค้างอยู่ที่บ้านยาย พบหีบผ้าเช็ดหน้ามีรูปเสือสองตัวหันหน้าหากัน จึงเขียนโคลงลงไปได้รูปใจความว่าเสือกัดกัน ในเวลานั้นยังไม่รู้ว่าโคลงต้องมีเอกมีโท เป็นแต่เคยเห็นโคลงในหนังสือก็ลองแต่งเล่นบ้าง ถ้าจะถูกเอากลูกโทก็ถูกด้วยไม่ตั้งใจเลย วันนั้นพระยาเสนาภุเบศร์มาทนาย นั่งพูดกันอยู่ เหลียวไปเห็นตัวหนังสือยังเขียนไว้บนหลังหีบกระดาษ ดูท่าทางวรรณคดีอันเป็นโคลงก็อดไม่ได้ หยิบขึ้นอ่าน นิ่งพิเคราะห์ที่อยู่ครู่หนึ่งแล้วว่า ‘องค์ชายนี้ โดขั้นจะเป็นกวี’ ”¹

กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทิววงคตเมื่อกรมหมื่นพิทยาลงกรณพระชนมายุได้เพียง 7 ขวบ จึงตกเป็นหน้าที่ของคุณจอมมารดา ที่จะเลี้ยงดูและอบรมพระองค์ท่านโดยลำพังตั้งแต่นั้นมา เรื่องนี้กรมหมื่นพิทยาลงกรณได้ทรงเขียนไว้ในหนังสือซึ่งพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณจอมมารดาของพระองค์ท่านเมื่อพ.ศ. 2469 ตอนหนึ่งว่า

¹ บทละครเรื่องเทพวิไล ซึ่ง น.ม.ส. ทรงเขียนคำนำให้ พระยาเสนาภุเบศร์ (ใส สโรบล) นักกลอนรุ่นเดียวกับสุนทรภู่เป็นผู้แต่ง และพระยาสโรบลคัต (แมน สโรบล) ผู้บุตรพิมพ์แจกในงานปลงศพมารดา เมื่อวันที่ 21 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 อ้างถึงในเรื่องเดิม หน้า 4-5.

“การทะนุถนอมบุตรเมื่อยังเยาว์ให้เติบโตใหญ่ปราศจากภัยต่างๆ อันมีมาตามวัยก็คือ การสั่งสอนให้มีใจเป็นธรรมแลกล้าในความซื่อสัตย์ก็คือ การเตรียมให้มีวิชาเป็นเครื่องบำรุงตนต่อไปภายหน้าก็คือ เหล่านี้เป็นหน้าที่ของมารดาที่มีต่อบุตร เป็นหน้าที่ซึ่งจอมมารดาของข้าพเจ้าได้ปฏิบัติเป็นอย่างดีที่สุดที่จะทำได้ ถ้าข้าพเจ้ามีร่างกายสมบูรณ์อยู่เวลานี้ ถ้าข้าพเจ้าเป็นคนสุจริตมีความซื่อสัตย์ประจำใจ ถ้าข้าพเจ้าได้ฝึกฝนปัญญาในการร่ำเรียนจนมีความรู้บ้าง จะมากขึ้นน้อยเพียงไรก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะจอมมารดาได้ฝึกฟูมบวรมดูแลส่งเสริมแต่เดิมมา คำโบราณซึ่งกล่าวในหนังสือว่า พระมหากษัตริย์ผู้มีบุญย่อมมีแก้ว 7 ประการคือ จักรแก้ว ข้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว นั้น ถ้าตรึกตรองจริงๆ ก็น่า จะเห็นว่าพระมหากษัตริย์จะมีบุญยิ่งกว่าเด็กมีมารดาแก้วนั้น เป็นไปไม่ได้”

การศึกษา

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเรียนหนังสือกับคุณจอมมารดาและพระญาติजनอ่านได้คล่องคังที่กล่าวแล้ว พอพระชันษาได้ 10 ขวบ คือในพ.ศ. 2429 จึงได้เสด็จเข้าเป็นนักเรียนประจำในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ซึ่งขณะนั้นเป็นโรงเรียนอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ท่านทรงเขียนเล่าไว้ในหนังสือ “สวนกุหลาบวิทยา” ฉบับเดือนกุมภาพันธ์ 2469 เรื่อง “ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบเดิม” ความตอนหนึ่งว่า

“การเรียนหนังสือไทยในเวลานั้น มีที่มุ่งหมายคือการสอบไล่ประโยค 1 แล ประโยค 2 เมื่อสอบไล่ได้ทั้งสองประโยคแล้วก็เรียนอันหมดสิ่งซึ่งในเวลานี้เราเรียกว่า ‘หลักสูตร’ นักเรียนมักออกไปรับราชการ (สมัยนั้นผู้เรียนเต็มทีออกไปจากโรงเรียนหาตำแหน่งรับราชการได้ง่ายกว่าสมัยต่อมา) หรือมิฉะนั้นเรียนภาษาอังกฤษต่อไป

“การเรียนสำหรับสอบไล่ประโยค 1 นั้นใช้หนังสือมูลบทบรรพกิจไปจนถึงพิศาลการันต์รวม 6 เล่ม การสอนหนังสือ 6 เล่มนี้แบ่งเป็น 4 ห้องเรียน..... ห้องที่ 4 สอนสังโยค ไวยากรณ์ และพิศาลการันต์รวมอยู่ห้องเดียวกัน.....

“ประโยค 2 นั้นเรียนวิชาทำงานออฟฟิศ มีเรียงความ ย่อความ แต่งจดหมาย เขียนตามคำบอกเลขเป็นต้น ก็มีการหักแต่งโคลงกลอนกันบ้าง....”

ในขณะที่ทรงเรียนประโยค 1 และ ประโยค 2 อยู่¹ น.ม.ส. ทรงเรียนภาษาอังกฤษไปพร้อมกันด้วย และเมื่อโสกันต์แล้ว (พระชนมายุ 13 ปี) ก็ได้ทรงผนวช ณ วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามด้วย

น.ม.ส. ทรงเรียนจบประโยค 2 เมื่อ พ.ศ. 2434 ทรงสอบไล่ได้เป็นที่ 1 ได้รับพระราชทานหีบหนังสือเป็นรางวัล และได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษต่อไปจนจบหลักสูตรของโรงเรียนแล้วจึงไปศึกษาภาษาอังกฤษที่โรงเรียนอื่นอีกระยะหนึ่งประมาณ 2 ปี จนสามารถตรัสภาษาอังกฤษได้เป็นอย่างดี

ในปี พ.ศ. 2436 น.ม.ส. เสด็จเข้ารับราชการในกระทรวงธรรมการ มีตำแหน่งเป็นนายเวร (ขณะนั้นพระชันษาได้ 16 ปี 3 เดือน) แล้วได้ทรงเลื่อนขึ้นเป็นผู้ช่วยในกรมศึกษาธิการใน พ.ศ. 2438 ทั้งทรงได้รับหน้าที่พิเศษเป็นข้าหลวงสอบไล่วิชาหนังสือไทยครั้งหนึ่ง และทรงเป็นกรรมการพิเศษร่างพระราชบัญญัติพิจารณาความแพ่งด้วยอีกหน้าที่หนึ่ง

ในขณะที่ทรงรับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการ 2 ปีเศษนั้น น.ม.ส. ทรงสนพระทัยแสวงหาความรู้ทางภาษาอังกฤษเพิ่มเติมอยู่มิได้ขาด ทรงใช้เวลาว่างทำพระองค์ให้ใกล้ชิดสนิทสนมกับที่ปรึกษากระทรวงและข้าราชการอื่น ๆ ที่เป็นชาวอังกฤษ ซึ่งเท่ากับทรงศึกษาภาษาอังกฤษไปด้วย ฉะนั้นพระองค์ท่านจึงทรงคุ้นกับขนบธรรมเนียมและตรัสภาษาอังกฤษกับฝรั่งได้อย่างคล่องแคล่ว

ด้วยความสามารถในการใช้ภาษาอังกฤษเป็นอย่างดีนี้เอง จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ย้าย น.ม.ส. จากกระทรวงธรรมการมาเป็นผู้ช่วยที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ในปี พ.ศ. 2439 เป็นที่พอใจของที่ปรึกษากระทรวงชาวอังกฤษเป็นอย่างมาก ถึงกับเข้าไปทูลปรารภต่อเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติว่าควรส่งคนหนุ่มอย่างพระองค์ท่านไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษสักระยะหนึ่งก็จะได้อันดีที่สามารถมาใช้ราชการในวันหน้า ซึ่งก็ตรงกับพระดำริของเสนาบดีอยู่แล้ว ในปี พ.ศ. 2440 น.ม.ส. จึงทรงย้ายมามีตำแหน่งเป็นล่ามที่กระทรวงพระคลังฯ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสทวีปยุโรปในปีนั้น แล้วได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เสด็จอยู่ทรงเล่าเรียนต่อไปในประเทศอังกฤษ¹

¹ พระประวัติและพระนิพนธ์ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ วันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2491) หน้า 15.

เมื่อแรกที่เสด็จถึงลอนดอน ผู้ดูแลนักเรียนหลวงได้จัดให้ น.ม.ส. ไปประทับอยู่กับครอบครัวชาวอังกฤษเพื่อทรงฝึกฝนภาษาอังกฤษให้ดียิ่งขึ้น ทรงเรียนอยู่กับ “แฟมมิลี” เพียง 6 เดือนก็ทรงสอบ “คอเลจออฟฟรีเชปเตอร์” ภาค 1 ได้ หัวหน้าครอบครัวซึ่งเป็นครูสอนภาษาอังกฤษอยู่ด้วยก็ได้แนะนำพระองค์ท่านให้ทรงเรียนต่อไปเพื่อเข้าสอบภาค 2 หรือมิฉะนั้นก็ไปเข้าเรียนที่ “บับลิกสกูล” แต่พระองค์ท่านไม่ทรงเห็นด้วยเพราะถ้าทรงทำตามนั้น ก็จะต้องเสียเวลาอย่างน้อยอีก 1 ปี จึงจะเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยได้ ทรงดำริว่าเวลาที่ зайู่เมืองนอกของพระองค์มีไม่มากนัก จึงมีพระประสงค์จะเตรียมพระองค์เพื่อทรงสอบเข้ามหาวิทยาลัยในอีก 5 เดือนข้างหน้าเสียเลย เมื่อได้รับอนุญาตจากท่านราชทูตแล้ว น.ม.ส. ก็ทรงกลับมาขยันหมั่นเพียรหนักขึ้นอีก ในที่สุดปี พ.ศ. 2441 ก็ทรงสอบเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ได้

เมื่อเสด็จเข้ามหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ได้แล้วพระองค์ท่าน ก็ทรงตั้งพระทัยศึกษาหาความรู้ใส่พระองค์อย่างเต็มที่ นอกจากนั้นยังได้ทรงเล่นกีฬาต่าง ๆ ในขณะที่ทรงเรียนไปพร้อมกันด้วย แต่ทรงเรียนอยู่ได้เพียง 3 เทอมทางราชทูตก็แจ้งมาว่า เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติต้องการให้กลับเมืองไทยเพื่อช่วยราชการในตำแหน่งหน้าที่ที่ได้ทรงกระทำอยู่ก่อนเสด็จมาศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ เรื่องนี้ น.ม.ส. ทรงเล่าไว้ใน “เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ” ซึ่งลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณรายเดือน ความตอนหนึ่งว่า

“เมื่อเวลาข้าพเจ้าขึ้นไปยุนิเวอซิติ...ยังไม่ได้คิดได้ฝันถึงเรื่องจะได้กลับกรุงเทพ ฯ เลย อยู่ที่ ๆ ก็ได้รับจดหมายจากผู้บัญชาการนักเรียนฉบับหนึ่งว่า ราชทูตได้รับจดหมายจากเสนาบดีกระทรวงที่ข้าพเจ้าทำการอยู่เมื่อก่อนไปยุโรป แลที่ทำการอยู่เกี่ยวนี้ มีใจความว่าต้องการให้ข้าพเจ้ากลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ แลต้องให้ข้าพเจ้ากลับเร็วที่สุดที่จะเป็นไปได้ ข้าพเจ้าได้เคยประหลาดใจมาหลายหนแล้ว แต่ไม่ใคร่ประหลาดใจมากเหมือนครั้งนี้...ตรึกตรองเรียงระเบียบการที่เป็นอยู่ ทั้งในส่วนการเรียนแลการอื่น ๆ รอบคอบแล้ว จึงมาออกเสียใจหน่อย ๆ ว่าถ้าเราได้อยู่อีก 6 เทอม...แล้ว บี.เอ.กับ เอ็ล.เอ็ล.บี. จะไปไหนเสีย.....ที่แท้ถึงข้าพเจ้าจะกลับตามเวลาที่เรียกกลับนั้นก็คงทำการได้เท่าหรือเกือบเท่ากับอยู่ต่อไปอีก 2 ปี

“แต่ถึงกระนั้นก็ดี ข้าพเจ้ายังเห็นมีอะไรอีก 2—3 อย่างที่ควรข้าพเจ้าจะเรียนเสียเล็กน้อยก่อนกลับกรุงเทพฯ คือเป็นของที่ไม่ได้เกี่ยวกับคดี เพราะฉะนั้นหาได้ลงมือเรียนไม่ ข้าพเจ้าก็มีจดหมายไปถึงราชทูต...ว่าถ้าได้อยู่ต่อไปอีกเดือนหนึ่งแล้วจะเป็นการดี ราชทูตเห็นด้วย เป็นอันตกลงจะอยู่ต่อไปประมาณ 4 เดือนรวมทั้งเวลาหยุดด้วย

“รุ่งขึ้นอีก 2—3 วัน ข้าพเจ้าได้รับจดหมายจากเสนาบดีทางกรุงเทพฯ ... การที่ทำสำหรับเอาคดีกรเป็นอันเลิก ลงมือทำการอื่น ๆ ถูกลบมาใช้ในกรุงเทพฯ”¹

น.ม.ส. เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2442 รวมเวลาที่ทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษประมาณ 2 ปี

การรับราชการ

เมื่อเสด็จถึงกรุงเทพฯ ได้เพียง 3 วัน เสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ก็รับสั่งให้เรียก น.ม.ส. เข้ารับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยกรมตรวจและกรมสารบาณัติ ทรงรับราชการอยู่ในตำแหน่งนี้ 2 ปีเศษจึงทรงย้ายไปเป็นปลัดกรมธนบัตร เป็นเวลาที่กระทรวงพระคลังฯ เริ่มดำริจะจัดพิมพ์ธนบัตรออกใช้แทนเงินตรากระดาษเป็นครั้งแรก พระองค์ท่านได้ทรงเป็นแม่กองปรึกษาในการคิดแบบ ลวดลายและสีของธนบัตรแต่ละชนิด จัดสีและประมุขราคาค่าจ้างพิมพ์ธนบัตรจากต่างประเทศ ตลอดจนทำสัญญาการพิมพ์ ทรงมีส่วนในการตราพระราชบัญญัติเงินตราสมัยนั้น การวางกฎเสนาบดีในการควบคุมธนบัตรและทรงวางหลักการบัญชีด้วย จากนั้นก็ทรงเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นผู้แทนเจ้ากรมธนบัตรเมื่อเดือน เมษายน พ.ศ. 2446

ในเดือนกันยายนปีเดียวกันนั้นเอง น.ม.ส. ได้ทรงย้ายจากกรมธนบัตรไปทรงเป็นเจ้ากรมกองที่ปรึกษา ทรงทำหน้าที่นี้อยู่ 14 เดือน จึงทรงย้ายไปดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการเมื่อเดือนธันวาคม 2447 สาเหตุที่ทรงดำรงตำแหน่งนี้ปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์ของกรมหมื่นมหิศราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ซึ่งทูลเกล้าฯ ถวายขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ความตอนหนึ่งว่า

“เพราะเหตุว่ากรมกระสาปน์สิทธิการเวลานี้ดำเนิน ไปผิดจากการที่ทำมาแต่เดิม คือวิธีตรวจเนื้อเงินแลทำเงิน แลวิธีจัดการละเอียดขึ้นกว่าแต่ก่อน ซึ่งมีการต้องเกี่ยวข้อง

¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 19-20.

กับวิชาช่างฝรั่งเป็นอันมาก พระยาพิพิธโกศัยเป็นอธิบดีอยู่ในเวลานั้นในการที่จะส่งเสียบังคับบัญชาหรือปรึกษาหารือแก่เจ้าพนักงานต่าง ๆ ที่เป็นฝรั่ง มักเกิดความเข้าใจผิดแลเป็นที่เสียเวลา ไม่อาจให้การนั้นเป็นไปโดยเร็วแลสะดวก ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถอนมารับราชการในศาลรับสั่ง ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะทำงานฉลองพระเดชพระคุณได้ตลอดไป

ส่วนหน้าที่อธิบดีกรมกระสาปนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระบวรวงศ์เธอพระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัสเป็นผู้รู้ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ กับทั้งมีความสามารถในการบัญชีทุกอย่าง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าสมควรจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งอธิบดีกรมกระสาปนี้ให้เหมาะกว่าผู้อื่น เพราะอาจตรวจตราบัญชีแลคณงานได้โดยลำพังตน การคงจะสะดวกที่แลเห็นเร็วขึ้น¹

เมื่อทรงรับตำแหน่งอธิบดีกรมนี้แล้ว น.ม.ส. ได้ทรงจัดระเบียบราชการใหม่และทรงปรับปรุงวิธีการผลิตเหรียญกษาปณ์ให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ทำให้มีปริมาณเหรียญออกใช้ทันความต้องการ นอกจากนั้นได้ทรงวางระเบียบเกี่ยวกับบัญชีและการควบคุมอื่น ๆ ให้รัดกุมยิ่งขึ้นเป็นที่พึงพอใจของเสนาบดีเป็นอันมาก ทรงอยู่ในตำแหน่งนี้เป็นเวลา 3 ปีเศษแล้วจึงย้ายไปทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจและกรมสารบาญชีเมื่อเดือนเมษายน 2450 ทรงอยู่ในตำแหน่งนี้จนสิ้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453) และต่อไปในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก 5 ปี คือทรงพ้นตำแหน่งนี้ในปี พ.ศ. 2458 รวมเวลาที่ น.ม.ส. ทรงรับราชการในรัชกาลที่ 5 เป็นเวลา 17 ปี ในปี พ.ศ. 2453 พระองค์ทรงมีพระชันษาได้ 33 ปี

ตลอดรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น.ม.ส. ทรงย้ายไปทำงานในส่วนราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติหลายแห่ง แต่เป็นการย้ายเพื่อแก้ไขและปรับปรุงงานต่าง ๆ ให้ดีขึ้นจนเป็นที่พึงพอใจของพระราชาธิบดี ดังเช่นมีพระประวัติในตอนที่เข้าดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจและกรมสารบาญชีใหม่ ๆ นั้น ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกขุนนาง ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งมีขุนนางชั้นผู้ใหญ่ประชุมอยู่ด้วย มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ น.ม.ส. เข้าไปเฝ้าใกล้ ๆ แล้วตรัสชม และคำตรัสนั้นเองเป็นแรงบันดาลใจให้ น.ม.ส. ทรงบันทึกไว้ในพระนิพนธ์สามกรุงมีข้อความตอนที่กล่าวถึงกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับ น.ม.ส. ว่า²

¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 25.

² ประพันธ์ ศรีถรงค์. *ชีวิตและงานของ น.ม.ส.* หน้า 87-88.

“คำหนึ่งซึ่งพระเจ้า	อยู่หัว
ตรัสหมิ่นยินควรรกล้า	กลับกล้า
สาชกยกเป็นตัว	อย่างหน้อย เถิดนอ
ใครบยีนแต่ข้า	พเจ้าเสาวนาว
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	ทำงาน
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	ที่ห้า
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	หน้าที่
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	ช่องชั้นบันได
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	เห็นสม ใจแฮ
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	ครีกครั้น
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	เร็วรวด
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	ก้นก้วยาวยีน ฯ
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	ภูบาล
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	แก้ข้า
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	บ่อยบ่อย
<u> </u> <u> </u> <u> </u>	ที่ใช่ได้ตัว” ¹

ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ น.ม.ส. เป็นองคมนตรีอีกตำแหน่งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2454 ได้ทรงรับพระราชทานสัญญาบัตรองคมนตรีเป็นลำดับที่ 19 ในองคมนตรีทั้งสิ้นรวม 233 ท่าน และในปี พ.ศ. 2456 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เฉลิมพระยศ น.ม.ส. สถาปนาเป็นเจ้านายต่างกรมมีพระนามว่า พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

ในปี พ.ศ. 2458 น.ม.ส. ได้ทรงย้ายมาเป็นอธิบดีกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ ซึ่งเป็นกรมใหม่ที่พระองค์ท่านทรงมีส่วนในการจัดตั้งและควบคุมงานมาตั้งแต่ต้น และในระหว่างนี้เองก็ได้ทรงจัดการเรื่องสหกรณ์ขึ้น ทั้งนี้เพื่อช่วยพยุงฐานะของชาวนาให้สูงขึ้น ทรงก่อกำเนิดการสหกรณ์ขึ้นในประเทศไทยเมื่อปี พ.ศ. 2459 หลังจากที่ได้ทรงศึกษาถึงหลัก

¹ พทยาลงกรณ์, พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. สามกรุง. หน้า 247-248.

การสหกรณ์ของนานาประเทศด้วยการเสด็จไปดูงานสหกรณ์ในหลายๆ ประเทศ สำหรับงานทางบ้านนี้ กรมสหกรณ์ได้กล่าวยกย่องไว้ในหนังสือที่พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพของพระองค์ ความตอนหนึ่งว่า

“พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ได้ทรงก่อกำเนิดการสหกรณ์ขึ้นในประเทศไทย โดยเป็นผู้แรกกำริและศึกษาถึงหลักการสหกรณ์ในนานาประเทศด้วยพระอุสาหะพยายามถึงนำการสหกรณ์มาปลูกฝังลงในประเทศนี้และวางรากฐานเป็นแนวทางให้ได้ขยายการสหกรณ์ให้ก้าวหน้าเป็นลำดับมา ทั้งนี้นับว่าพระองค์เป็นผู้ทรงรอบรู้เห็นการณ์ไกล และมุ่งหวังให้เกิดประโยชน์แก่บรรดาเกษตรกรและผู้ประกอบอาชีพอย่างอื่นในประเทศเราเป็นที่ตั้ง อันพระอุสาหะพยายามของพระองค์ในการชักนำและวางแผนงานสหกรณ์ในประเทศนี้ตลอดเวลาที่ทรงดำรงตำแหน่งนายทะเบียนสหกรณ์อยู่นั้น ย่อมเป็นแนวทางให้เจ้าพนักงานในชั้นหลังได้รับช่วงปฏิบัติงานสืบมาในปัจจุบันนี้ก็ได้ปรากฏผลเป็นที่ประจักษ์อยู่”¹

งานที่จัดขึ้นใหม่ในขณะที่ยัง น.ม.ส. เสด็จมาดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์คือการจัดทำหนังสือ “แถลงข่าวพาณิชย์” อย่างหนึ่ง และการจัดตั้งศาลาแยกธาตุอีกอย่างหนึ่งในปี พ.ศ. 2460 ซึ่งเป็นงานที่ช่วยบำรุงเรื่องการค้าของไทยเราได้เป็นอย่างดี

เมื่อวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2460 ประเทศไทยได้ประกาศสงครามกับประเทศเยอรมัน ออสเตรียและฮังการีในสงครามโลกครั้งที่ 1 น.ม.ส. ในฐานะที่ทรงเป็นอธิบดีกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์จึงทรงได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์สินของชนชาติศัตรูโดยตำแหน่ง ซึ่งพระองค์ทรงปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเรียบร้อย รอบคอบและเที่ยงธรรมเป็นอย่างดี แม้แต่ชนชาติศัตรูก็ยกย่องสรรเสริญและมาเฝ้าขอบพระเดชพระคุณพระองค์ท่านเมื่อสงครามสิ้นสุดลง

ในปี พ.ศ. 2463 กรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นกระทรวงให้อยู่ในความดูแลของสภาเผยแผ่พาณิชย์ น.ม.ส. ก็ทรงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นอุปนายกของสภานี้ และเมื่อถึงปี พ.ศ. 2464 ก็ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นรองเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ จึงทรงมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีสภาตั้งแต่ พ.ศ. 2463 จนถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2468 อันเป็นการประชุมเสนาบดีครั้งสุดท้ายในรัชกาลที่ 6

¹ ประพันธ์ ศรีรงค์. ชีวิตและงานของ น.ม.ส. หน้า 103-104.

ในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้มีการตัดรายจ่ายครั้งใหญ่ที่สุดในวงราชการทั่วไป สภาเผยแพร่พาณิชย์ถูกยกเลิกไป และให้กระทรวงคมนาคมรวมกับกระทรวงพาณิชย์ เรียกชื่อว่า “กระทรวงพาณิชย์แลคมนาคม” จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้น.ม.ส. ย้ายไปรับตำแหน่งราชการประจำที่ราชบัณฑิตยสภา ทรงเป็นอุปนายกแผนกวรรณคดีแห่งราชบัณฑิตยสภาในปี พ.ศ. 2469

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจะให้มีการฝึกหัดการปกครองระบอบประชาธิปไตยและเริ่มทดลองขึ้นต้นโดยทรงคัดเลือกข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่เคยอยู่ในคณะองคมนตรีจำนวน 40 ท่าน ตั้งให้เป็น “กรรมการองคมนตรี” ที่ประชุมของกรรมการนี้เรียกว่า “กรรมการองคมนตรีสภา” น.ม.ส. ทรงได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งกรรมการเป็นพระองค์แรก และเมื่อเปิดการประชุมครั้งแรกในวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2470 ณ ศาลาสหทัยสมาคม โปรดเกล้าฯ ให้ราชเลขาธิการมาเป็นประธานชั่วคราว ราชเลขาธิการได้เชิญกระแสพระราชดำรัสมาอ่านในสภา มีใจความโดยย่อว่า การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลือกรวมการองคมนตรีทั้ง 40 ท่านนี้ มิได้เลือกมาเป็นผู้แทนชนคณะใดหรือเหล่าใดโดยเฉพาะ ฉะนั้นขอให้ออกความคิดเห็นโดยระลึกถึงประโยชน์ส่วนใหญ่ของแผ่นดินและประชาชนชาวสยามทั่วไปเป็นสำคัญ และทรงเชื่อว่าคณะกรรมการทั้ง 40 ท่านนี้จะดำเนินการประชุมให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง แม้มีสิ่งใดที่เห็นว่ายังความผาสุกให้เกิดแก่ประชาชนก็ให้เสนอความเห็นขึ้นไป

เมื่อประธานชั่วคราวอ่านกระแสพระราชดำรัสจบแล้วก็มีข้อเสนอวิธีเลือกสภานายกและอุปนายก มีผู้เสนอขึ้น 3 วิธี แต่ที่ประชุมตกลงรับวิธีของ น.ม.ส. คือวิธีให้มีผู้เสนอนามผู้สมควรแก่ตำแหน่งนั้น ๆ แล้วมีผู้รับรอง และให้ลงคะแนนลับเบี้ยขาวเบี้ยเงิน ต่อจากนั้น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เป็นผู้เสนอ น.ม.ส. เป็นสภานายก และอภิปรายในที่ประชุมว่า พระองค์ท่านทรงไว้ซึ่งความรู้ความสามารถเหมาะสมแก่หน้าที่ ท่านเป็นเจ้าของตำรา มีปกติในการเขียนอ่าน เป็นผู้แตกฉานในวิชาการ และเชื่อว่าท่านจะรักษาความเป็นกลางในการประชุมเพื่อให้ได้โต้แย้งกันเต็มที่ เมื่อเจ้าพระยาธรรมศักดิ์ฯ เสนอแล้ว พระยามโนปกรณวัชรจึงรับรอง ถึงคราวลงคะแนนลับปรากฏว่า น.ม.ส. ได้ 22 คะแนน คนที่ 2 ได้ 10 คะแนน และคนที่ 3 ได้ 8 คะแนน เป็นอันได้ทรงเป็นสภานายก

เมื่อหมคมสมัยใน พ.ศ. 2474 สภากรรมการองคมนตรีได้มีการเลือกสภานายกอีก
ครั้งหนึ่ง น.ม.ส. ก็ทรงได้รับเลือกเป็นสภานายกซ้ำอีกครั้งหนึ่ง จนกระทั่ง พ.ศ. 2475 มี
การเปลี่ยนแปลงการปกครอง งานของกรรมการองคมนตรีจึงยุติลง น.ม.ส. ทรงเป็นสภา-
นายกแห่งราชบัณฑิตยสภาแทนสมเด็จพระยาเจ้าบรมราชานุภาพซึ่งเสด็จไปประทับยังต่าง
ประเทศ ได้ทรงปฏิบัติราชการทุกแผนกในราชบัณฑิตยสภา ดำเนินรอยตามระเบียบเดิมซึ่ง
สภานายกพระองค์ก่อนทรงจัดไว้โดยตลอด

ในปี พ.ศ. 2476 ได้มีการจัดระเบียบงานขึ้นใหม่ และมีการเปลี่ยนนามราชบัณฑิตยสภาเป็น ราชบัณฑิตยสถาน น.ม.ส. จึงได้กราบถวายบังคมลาออก ทรงรับพระ-
ราชทานบำนาญ

ในระหว่างที่ทรงรับราชการอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 นั้น น.ม.ส.
ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่อื่น ๆ อันเป็นประโยชน์ต่อสังคมและบ้านเมืองอีกมากมาย เช่นเมื่อพระ-
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเสือป่าขึ้น น.ม.ส. ก็ได้ทรงเริ่มเป็นพลเสือป่าหมายเลข
ที่ 74 และได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นโดยลำดับ สิ่งที่ได้ทรงกระทำเป็นพิเศษก็คือแสดงปาฐกถา
เกี่ยวกับเสือป่าเป็นการสนับสนุนกิจการเสือป่าให้เจริญขึ้นตามลำดับจนในที่สุดก็ได้มีการจัดตั้ง
กองลูกเสือขึ้นในปี พ.ศ. 2454 นอกจากนั้น น.ม.ส. ทรงเป็นสมาชิกสามัญตลอดชีพของ
สภาภาษาไทยเมื่อพ.ศ. 2467 และต่อมาก็ทรงได้รับเลือกเป็นกรรมการกิตติมศักดิ์ในปี
เดียวกันนั่นเอง และได้รับเลือกต่อไปอีก 4 ครั้ง ครั้งละ 4 ปี จนกระทั่งปี พ.ศ. 2483 จึง
ได้ทรงลาออก ทรงเป็นกรรมการร่างกฎหมายทั้งในสมัยรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7 ทรง
เป็นพนักงานผู้พิทักษ์ทรัพย์สินศรัทธาอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 7 ทรงจัดตั้งลอนเทนนิสสมาคม
แห่งประเทศไทยเมื่อปี พ.ศ. 2470 และทรงเป็นกรรมการชุดแรกในการจัดตั้งสมาคมรักบี้
ฟุตบอลแห่งประเทศไทยด้วย

การนิพนธ์วรรณกรรม

เมื่อ น.ม.ส. ทรงสำเร็จวิชาเบื้องต้นแล้วเสด็จเข้ารับราชการ ปฏิบัติงานทางแต่ง
หนังสือซึ่งทรงมีมาตั้งแต่ปฐมวัยก็ยิ่งปรากฏชัดเจนออกมาเป็นลำดับ เคยรับสั่งเล่าว่า ขณะที่
เข้ารับราชการได้ไม่นานนัก มีเวลาว่างก็แต่งหนังสือลงกุ ทรงเห็นเข้าก็จึงส่งไปให้หนังสือ
วิจารณ์รายเดือน เมื่อพระนิพนธ์ได้ลงพิมพ์เป็นครั้งแรกในหนังสือนั้น รับสั่งว่า “ปลื้ม

ใจราวกับอะไรดี”¹ แต่บรรณาธิการก็ยังไม่ยอมเชื่อว่าท่านเป็นผู้ทรงหนังสือนั้น ทว่าผู้ใหญ่วัดเขียนให้ พระองค์ท่านเป็นแต่คัดส่งมา ตั้งแต่นั้นเลยทำให้ทรงขียนเขียนน้อยชิ้น จนบรรณาธิการเชื่อ

พระนามแฝงหรือนามปากกาที่ทรงใช้ในการนิพนธ์วรรณกรรมนั้น พระองค์ทรงเลือกจากอักษรตัวหลังพยางค์ของพระนาม รัชนี้แจ่มจรัส ฉะนั้นพระนามแฝงของพระองค์คือ น.ม.ส.

พ.ศ. 2442 ในเดือนที่เสด็จกลับจากการศึกษาที่ประเทศอังกฤษ บรรณาธิการหนังสือวิริญาณซึ่งเคยติดใจพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านได้มาขอประทาน “เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ” ไปลงพิมพ์อีก เรื่องนี้นับว่ามีประโยชน์แก่พระประวติอย่างมาก

ใน พ.ศ. 2443 เมื่อพระสหาย 2-3 คน กลับจากการศึกษาในต่างประเทศมาพร้อมเพรียงกันแล้วก็ร่วมกันออกหนังสือพิมพ์รายเดือน “ลักขวิทยา” ขึ้นตั้งขึ้นเพื่อคัดคนที่ลอกเอาเรื่องของคนอื่นมาเป็นของตน น.ม.ส. ทรงเขียนเรื่อง “สงครามรัสเซียกับญี่ปุ่น” ลงในหนังสือนี้ แต่ “ลักขวิทยา” ออกอยู่ได้เพียง 2 ปีก็ต้องเลิกไป เพราะคณะผู้จัดทำมีราชการมากขึ้น ต่อมาจึงทรงเขียนเรื่องสงครามรัสเซียกับญี่ปุ่นจนจบ แล้วจัดพิมพ์ขึ้นเป็นหนังสือขนาดหนา 2 เล่มเมื่อ พ.ศ. 2447

เมื่อ พ.ศ. 2448 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะที่ยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงมอบให้ น.ม.ส. และคณะลักขวิทยาबंध่วงงานหนังสือทวีปัญญาของส่วนพระองค์ เนื่องจากพระองค์ท่านมีพระราชกรณียกิจต้องเสด็จพระราชดำเนินตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ น.ม.ส. และคณะก็ได้ปฏิบัติหน้าที่ที่ทรงมอบหมายให้เป็นอย่างดี และ “จดหมายจางวางหว่า” ของ น.ม.ส. ก็เกิดขึ้นในตอนนั้นด้วย

ระหว่างที่ น.ม.ส. ทรงรับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมกระสาปน์สิทธิการได้ให้กำเนิดหนังสือทำนองเดียวกับลักขวิทยาबंध่วงหนึ่ง คือ “นิทรานุกรณะ” ในปีพ.ศ. 2450 แต่ออกอยู่ได้ไม่กี่เดือนพระองค์ท่านก็ต้องเสด็จย้ายไปรับราชการกรมอื่น

ใน พ.ศ. 2453 น.ม.ส. ทรงเขียนและจัดพิมพ์หนังสือ “สืบราชสมบัติ” เป็นเรื่องทำนองเกร็ดพงศาวดาร

¹ พระประวติและพระนิพนธ์ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ วันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2491) หน้า 67.

พ.ศ. 2459 ทรงจัดพิมพ์ “พระนลคำฉันท์” ขึ้น แต่พิมพ์ไม่ทันเล่ม พระองค์ทรงเขียนไว้ในหน้าต้นของพระนลคำฉันท์ว่า “พระนลคำฉันท์นี้เริ่มตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2456 แต่ได้ทูลเกล้าถวายในงานเฉลิมพระตำหนักจิตรลดารโหฐานเมื่อในวันที่ 14 สิงหาคม ปีเดียวกันนั้น 5 สรรคครึ่งหนึ่ง ทูลเกล้าถวายในวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ. 2457 อีก 5 สรรคครึ่งหนึ่ง เพราะได้ทูลเกล้าถวายเช่นนี้จึงมีหนังสือเป็นที่จดจำไว้ว่า ได้แต่งใน พ.ศ. 2456 เพียง 10 สรรคเท่านั้น อีก 16 สรรคแต่งใน พ.ศ. 2457 และ 2458 จบบริบูรณ์เมื่อวันที่ 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2458”¹

พ.ศ. 2459 ทรงจัดพิมพ์ “ตลาดเงินตรา” ซึ่ง น.ม.ส. ทรงเขียนไว้ประมาณ 4 ปี ก่อนที่จะจัดพิมพ์ หนังสือนี้เป็นตำราเกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์การเงิน

พ.ศ. 2461 ทรงแปลพระธรรมเทศนาขึ้นเป็นภาษาอังกฤษตามรับสั่งของเสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ แล้วเย็บเป็นเล่มรวมกันทั้ง 2 ภาษา พระองค์ท่านทรงเล่าว่า ตั้งแต่แปลหนังสือมา ไม่เคยแปลอะไรยากเท่าแปลพระธรรมเทศนานั้นเลย²

พ.ศ. 2461 น.ม.ส. ได้ทรงแต่ง “นิทานเวตาล” เพื่อแจกในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมพัฒน์ รัชนี้ หม่อมคนก่อนของพระองค์ท่าน และต้องพิมพ์ซ้ำอีกครั้งหนึ่งในปีเดียวกันนั่นเอง

พ.ศ. 2465 ได้ทรงจัดพิมพ์ “กนกนคร” ซึ่งทรงแต่งเป็นกลอนหก เรื่องนี้ทรงนำเค้าเรื่องมาจากวรรณกรรมสันสกฤตเช่นเดียวกับพระนลคำฉันท์

พ.ศ. 2469 เป็นปีที่ทรงจัดพิมพ์ปาฐกถาเล่ม 1 สำหรับแจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณจอมมารดาของพระองค์ท่าน “ประชุมปาฐกถาเล่ม 1” นี้ได้รวบรวมบทปาฐกถาที่ทรงตีพิมพ์ในชุมนุมชนต่างๆ มีอยู่ 7 เรื่องด้วยกัน

พ.ศ. 2472 พิมพ์ “ประชุมปาฐกถาเล่ม 2” เล่มนี้มีบทปาฐกถายาว ๆ รวมอยู่เพียง 3 เรื่อง

พ.ศ. 2473 “ประมวลนิทาน น.ม.ส.” ได้จัดพิมพ์ขึ้นรวม 2 เล่ม นิทานในหนังสือ 2 เล่มนี้โดยมากเป็นนิทานเก่าที่เคยลงในลักขวิทย์ นิทรานุกรณะ ทวีปัญญา และเป็นนิทานที่ทรงเขียนขึ้นใหม่บ้าง

¹ พินยาลงกรณ, พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. พระนลคำฉันท์ หน้าต้น.

² พระประวัติและพระนิพนธ์ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ วันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2491) หน้า 74.

พ.ศ. 2474 น.ม.ส. ทรงแต่งเห่เรือทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อใช้ในพระราชพิธีทรงเปิดสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์เมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2475

พ.ศ. 2475 ได้ทรงแต่งฉันทสฤตีสั่งเวสสมโภชพระมหาเศวตฉัตร พิมพ์เสร็จในเดือนมกราคมปีนั้น แต่ก็มีได้ใช้งาน เพราะปีนั้นงดการสมโภชพระมหาเศวตฉัตร¹

ในระหว่างปี พ.ศ. 2467—พ.ศ. 2481 น.ม.ส. ทรงแต่งและพิมพ์เรื่องสั้น ๆ และเย็บเป็นเล่มเล็ก ๆ สำหรับทรงแจกแก่ผู้ไปช่วยงานกุฐินพระราชทานบ้าง ผู้มาเฝ้าอำนาจพรในวันปีใหม่บ้าง หนังสือเหล่านี้ที่ยังหลงเหลืออยู่ก็มี “ความนึกในฤกษ์หนาว” “กลอนเล่นกกลอน” “คำทำนาย” และ “เสภาสกา” เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพระนิพนธ์อีกหลายชิ้นที่ทรงเขียนประทานแก่หนังสือต่าง ๆ แต่หนังสือเหล่านั้นได้ไหม้ไปหมดพร้อมกับโรงพิมพ์ประมวญมารคของพระองค์²

หลังจากที่ทรงลาออกจากราชการในปี พ.ศ. 2476 แล้ว น.ม.ส. ทรง “เล่นเขียนหนังสือ” เพื่อทรงคลายความว้าเหวและพระอารมณ์หงุดหงิด เมื่อเขียนไว้มาก ๆ เข้าก็จัดพิมพ์เป็นเล่มเสียคราวหนึ่ง ฉะนั้นในปี พ.ศ. 2477 จึงเกิดมีหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ชื่อ “ประมวญมารค” ขึ้น มีหม่อมเจ้าหญิงพรพิมลพรรณ รัชนี้ พระชายาของพระองค์ท่านเป็นบรรณาธิการ และมีโรงพิมพ์ประมวญมารคขึ้นที่วังถนนประมวญ ต่อมาอีกไม่กี่เดือนก็มี “ประมวญสาร” รายสัปดาห์ออกตามมาอีกฉบับหนึ่ง มีนายเสาร์ บุญเสนอ เป็นบรรณาธิการ และในไม่ช้าก็มีหนังสือพิมพ์รายวันชื่อ “ประมวญวัน” อันเป็นหนังสือพิมพ์ในเครือเดียวกัน มีนายเฉลิมวุฒิไชยิต เป็นบรรณาธิการ น.ม.ส. ประทานพระอุปถัมภ์แก่หนังสือพิมพ์ในสำนักนี้ด้วยการทรงเขียน “หน้า 5” ในประมวญวันและประมวญสาร อันเป็นเครื่องชักจูงให้ทรงเพลิน และทำให้หนังสือพิมพ์ในสำนักนี้เป็นที่นิยมในตลาดหนังสือทั่วไปด้วย

ขณะที่หนังสือพิมพ์ประมวญมารคยังดำเนินกิจการอยู่นั้น วันหนึ่งในฤดูร้อน น.ม.ส. ทรงเลี้ยงข้าวแช่พระสหายของพระองค์ท่าน และที่โต๊ะข้าวแช่นั้น ได้เกิดเล่นสั๊กวากันขึ้น ทรงเรียกว่า “สั๊กวาก่อนเข้าแช่” ภายหลังจึงเกิด “สั๊กวากไปรษณีย์” ตอนหัวมาลี-วราชว่าความ ลงพิมพ์ในหนังสือประมวญมารค โดยพระองค์เองทรงเป็นนางมณฑา

1 เรื่องเดียวกัน. หน้า 78.

2 เรื่องเดียวกัน. หน้า 80.

หนังสือพิมพ์ในเครือของโรงพิมพ์ประมวญมารคดำเนินการมาจนถึงปลายปี พ.ศ. 2486 ก็ถึงกาลอวสานลงด้วยภัยแห่งสงครามโลกครั้งที่ 2¹

เมื่อ น.ม.ส. ประชวรพระเนตรเป็นต้อกระจกและเสด็จไปทรงรับการรักษาที่โรงพยาบาล ได้ทรงแต่งวรรณกรรมเรื่องสุดท้ายไว้คือ “สามกรุง” ทรงแต่งจบเมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2487 หลังจากนั้นจึงได้ทรงเขียนภาคผนวกเอาไว้ แต่ยังไม่ทันได้พิมพ์เป็นเล่มพระองค์ท่านก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ได้สิ้นพระชนม์อย่างสงบด้วยพระโรค หลอดโลหิตในสมองตัน (Cerebral Thrombosis) เมื่อวันที่จันทร์ที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2488 รวมพระชนมายุได้ 68 ปี 6 เดือน 13 วัน²

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ ทรงมีพระคุณสมบัติถูกต้องตามหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนา พระคุณสมบัติทางด้านความรู้ของพระองค์นั้น พอสรุปได้ คือ หนังสือที่ ความจำดี แม่นยำ อุตสาหะพากเพียร สามารถอดทน และซื่อสัตย์สุจริต พระองค์ท่านทรงมีปกติเป็นผู้ใฝ่ศึกษาแสวงวิชาอยู่เสมอจึงทรงเป็นผู้รักและมีความรักกว้างขวางจนอาจกล่าวได้ว่าทรงเป็นทั้ง “พหูสูตร” และ “อัจฉริยะบุคคล” พระคุณสมบัติเหล่านี้ได้ส่งเสริมพระองค์ท่านให้เด่นอยู่ในวิทยาการหลายด้าน ซึ่งได้แสดงออกมาทั้งทางด้านการเขียนและการพูด พระองค์ท่านทรงมีน้ำพระทัยกว้างขวาง ไม่หวงวิชา เคยทรงเขียนกลอนไว้ว่า “วรรณคดีสมญาโอฬาริก ท่านเรียกว่าริบดับลิแกแห่งอักษร ผู้ใส่ใจในวิชาสถาพร เชิญช่วยสอน ช่วยเขียน ช่วยเรียนเฮย”³ สำหรับเรื่องหนังสือพิมพ์นั้น ทรงถือหลักสำคัญข้อหนึ่งว่า นักเขียนย่อมมีอิสระในการเขียน ต้องปราศจากการบังคับข่มขู่ใดๆ แต่ก็จำเป็นต้องเขียนให้อยู่ในขอบเขตแห่งศีลธรรมอันดี

สรุปรายชื่อบทพระนิพนธ์ของ น.ม.ส.

1. กนกนคร
2. กลอนแล่นกกลอน
3. การค้าทางทะเลในเวลาสงคราม
4. ข่าวตอนต้นรัชกาลที่ 3 ตามรายงานราชการอังกฤษ

¹ เรื่องเดียวกัน. หน้า 82.

² เรื่องเดียวกัน. หน้า 95.

³ เรื่องเดียวกัน. หน้า 90.

5. ความนึกในฤดูหนาว
6. เครื่องฝึกเยนตลแมนในออกซฟอร์ดแลเคมบริช
7. คำทำนาย
8. จดหมายจางวางหรั่า
9. ฉันทศกคี่สังเวสมโฆษพระมหาเศวตฉัตร
10. ตลาดเงินตรา
11. นางพญาของไทเฮา
12. นิทานของ น.ม.ส.
13. นิทานเวตาล
14. ประมวลนิทานของ น.ม.ส.
15. ปฤษณาเถลิงศก
16. ปาฐกถาเล่ม 1,2
17. แปลพระธรรมเทศนาเป็นภาษาอังกฤษ
18. ผสมผสานเล่ม 1,2,3,4,5
19. พระนลคำฉันท
20. พระนิพนธ์บางเรื่องเกี่ยวกับการสหกรณ์
21. ยุคกลางในยุโรป
22. เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ
23. สงครามรัสเซียกับญี่ปุ่น
24. สามกรุง
25. สืบราชสมบัติ
26. เสภาสภา
27. เท่เรือ

นอกจากนี้ยังมีพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดตีพิมพ์ ในหนังสือพิมพ์ลัทธิวิทยา ทวีปัญญา นิทรานุกรณะ ประมวลวัน ประมวลมารค และประมวลสาร อีกเป็นจำนวนมาก